

بررسی آغاز بندی ۱۰ منظومه‌ی حماسی

فرهاد محمدی^۱

دکتر احمد ذاکری^۲

چکیده

آغاز بندی هر اثر از سویی نشان دهنده‌ی هنرمندی و بلاغت صاحب اثر خواهد بود چه شاعر یا نویسنده با آوردن براعت استهلال یا نگارش دیباچه در آغاز در حقیقت تم و لبّ اثر خود را بیان می‌کند همچون کشاورزی که دست چین‌ترین میوه‌ی خود را بر روی بار قرار می‌دهد. از دیگر سو آغاز بندی نشان دهنده‌ی جهان بینی فلسفی، دینی و سیاسی صاحب اثر خواهد بود. از آغاز بندی منظومه‌های فارسی به آسانی می‌توان به جهان بینی و نوع اندیشه‌ی سراینده‌ی آن پی برد.

کلید واژه: شاهنامه، حماسه‌ی منظوم، گرشاسب نامه، شرفنامه، جهانگیر نامه

1 دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی، کرج- ایران

2 دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، کرج- ایران

مقدمه

با توجه به منظومه‌های حماسی موجود در ایران و این که قرن چهار و پنج دوران شکوفایی حماسه‌های ملی است باید اذعان داشت شاهنامه‌ی فردوسی اثر جاویدان سخنور طوسی سرآمد حماسه‌های ملی است. پس از وی بسیاری از شعرا درصدد پیروی و خلق اثری مشابه برآمدند که البته موفقیتی چشمگیر نیافتند. چرا که فردوسی ایمانی با ثبات و یقینی مستحکم را در بیت بیت اشعارش منتقل می‌کرد که این اثر را از هر گونه تقلیدی کورکورانه مصون می‌داشت.

اما نکته‌ای که نگارنده قصد دارد در این تحقیق به بحث و بررسی در آن بپردازد، آغاز بندی در چند اثر حماسی است. آغاز بندی همان طور که از نام آن پیداست شروع و ابتدای هر موضوعی است. که در این جا سعی می‌شود قسمت‌های آغازین هر حماسه که شاعر در ابتدا به آن می‌پردازد و سپس وارد موضوع اصلی حماسه می‌شود مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. این موضوع و نقد نه تنها باعث شناخت بهتر نسبت به شاعر منظومه می‌شود بلکه اعتقادات و سبک و سیاق مذهبی و نگرش وی را به حماسه نیز منعکس می‌سازد.

شاهنامه‌ی فردوسی مرجعی بر آغاز بندی دیگر منظومه‌های حماسی شاهکار فردوسی استاد طوسی به حق جاودانه ترین اثر حماسی در ادب فارسی و از کم نظیرترین آثار حماسی در جهان است و باید گفت هر چه اثر حماسی پس از این اثر بزرگ سروده شد تقلیدی از شاهنامه‌ی فردوسی بود. هر چند خود فردوسی حدود ۱۰۰۰ بیت از گشتاسب نامه‌ی دقیقی را آورده اما هر خواننده‌ای تفاوت اثر دقیقی را با شاهکار فردوسی در می‌یابد. اما در این مقوله که بحث ما بر سر آغاز بندی در منظومه‌های حماسی است باید گفت: فردوسی آغاز کتاب را با ستایش پرودگار

و بیت معروف «به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه بر نگذرد» آغاز می‌کند (شاهنامه‌ی فردوسی، جلد ۱، ص ۱۱). در این نوشتار سعی می‌شود تا آغاز بندی ۱۰ منظومه حماسی با یکدیگر تطبیق داده شده و بررسی شوند. آغاز بندی در شاهنامه به صورت زیر است که ابتدا عنوان آغاز بندی در شاهنامه بررسی و سپس عناوین دیگر منظومه‌ها آورده می‌شود.

تعریف تنزیه:

در لغت به معنی دور داشتن خود از زشتی و بدی، پرهیز کردن و اجتناب کردن از چیزهای زشت است و در اصطلاح کلام به معنی دور بودن خدای تعالی از اوصاف بشری است. (لغت نامه‌ی دهخدا، ج اول، ص ۷۸۸)

تنزیه و توحید بیانگر پرستش خدای یگانه و توحید بر پایداری اندیشه‌ی ناب که همان خردورزی است، شکل گرفته است.

۱- گفتار اندر (تنزیه و توحید) خداوند در ۱۵ بیت در شاهنامه‌ی فردوسی:

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه بر نگذرد
 خداوند نام و خداوند جای خداوند روزی ده رهنمای
 ۲- (تنزیه و توحید) پروردگار در ۱۸ بیت در گرشاسب نامه‌ی اسدی طوسی:

سپاس از خدا ایزد رهنمای که از کاف و نون کرد گیتی بپای
 یکی کش نه آرز و نه انباز بود نه انجام باشد نه آغاز بود
 ۳- (تنزیه و توحید) ایزد بخشاینده در ۹۰ بیت در شرف نامه‌ی نظامی:

خدایا، جهان پادشاهی تراست زما خدمت آید خدایی تراست
 پناه بلندی و پستی تویی همه نیستند، آنچه هستی تویی
 (شرف نامه، ص ۲)

۴- (ستایش و مناجات باری تعالی) در ۹۶ بیت در شرف نامه:

بزرگا، بزرگی ده‌ها، بی کسَم
تویی یاوری بخش و یاری رسم
نیاوردم از خانه چیزی نخست
تو دادی، همه چیز من چیز توست

۵- (تنزیه و توحید) ایزد بخشاینده در ۱۵۶ بیت در حمله‌ی حیدری نامه:

به نام خداوند بسیار بخش
خدابخش و دین بخش و دینار بخش
همه کار دنیا و دین کردگار
از این هر ۳ نعمت به خود آشکار
(حمله‌ی حیدری نامه، ص ۲)

۶- (استغفار به درگاه قاضی الحاجات) در ۴۲ بیت در حمله‌ی حیدری نامه:

کنون می‌روم بر سر داستان
بگویم ز فرموده‌ی راستان
ایاغی که تخمیرش از می‌بود
پرتو نور ایمان بود

۷- (تنزیه و توحید) دادگر در ۶ بیت در فرامرز نامه:

به نام خداوند روزی دهان
یکی قصه آرم برون از نهان
به توفیق آن قادر کردگار
کنم نظم‌ها چو در شاهوار
(فرامرز نامه، ص ۵۵)

۸- (تنزیه و توحید) پروردگار در ۲ بیت در جهان گیر نامه :

به نام جهان آفرین کردگار
که پذیرفت از نامش عالم قرار
خدایی که هوش و روان آفرید
به یک مشیت خاکی توان آفرید

۹- (تنزیه و توحید) پروردگارد در ۴۷ بیت در ظفرنامه‌ی حمد الله مستوفی:

به نام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه بر نگذرد
خداوند نام و خداوند جان
خداوند روزی ده رهنمای

۱۰- (تنزیه و توحید) خداوند در ۷۹ بیت باعنوان (تویی آفریننده‌ی هر چه هست)

درخاوان نامه‌ی ابن حسام:

گفتار در وصف آفرینش عالم :

آبشخور فکری شاعر در این سخنان، به خصوص فردوسی، اوستا و قرآن می‌باشد، که دو بن مایه‌ی فرهنگی ایرانی است و بیان‌گر فلسفه‌ی آفرینش جهان است که از آفرینش عقل اول نشأت می‌گیرد.

۱ - (گفتار اندر وصف آفرینش عالم) در ۲۶ بیت در شاهنامه‌ی فردوسی :

از آغاز باید که دانی درست سرمایه‌ی گوه‌ران از نخست
که یزدان ز ناچیز چیز آفرید بدان تا توانایی آرد پدید

۲ - (گفتار اندر آفرینش کائنات) در ۳۵ بیت در ظفرنامه:

خدا خواست از کبرایی خویش نماید ظهور خدایی خویش
که گنجی نهان بود پروردگار چنان خواست گردد نهان آشکار

گفتار اندر آفرینش مردم :

جان مایه‌ی این قسمت از آغاز بندی نگرش شاعر به نقش مردم در شکل‌گیری جوامع بشری است و حضور و تاثیر مذهب و تاثیر مردم از آن در سروده‌های شعرا به خوبی پیداست.

۱- (گفتار اندر آفرینش مردم) در ۱۶ بیت در شاهنامه‌ی فردوسی:

چو زین بگذری مردم آمد پدید شد این بندها را سراسر کلید
سرش راست بر شد چو سرو بلند به گفتار خوب و خرد کاربند

۲- (گفتار اندر ستایش مردم) در ۲۵ بیت در گرشاسب‌نامه:

کنون زین پس از مردم آرم سخن که گیتی تمام اوست ز آغاز و بن
به گیتی درون جانور گونه‌گون بسند از گمان و ز شمردن

۳- (گفتار اندر آفرینش انسان) در ۲۶ بیت در ظفرنامه:

۵- (گفتار اندر سبب نظم کتاب) در ۲۲۵ بیت در ظفرنامه:

الا ای شناسنده نیــک و بد	اگر بهره ور گشته ای از خرد
به روشن ضمیر و به رای رزین	به چشم دل و خاطر دوربین
نگه کن بین تا چرا آدمی	به از کائنات آمد اندر زمی

گفتار اندر ستایش سلطان وقت :

گفتاری است به نظم در مدح پادشاه مورد حاجت شاعر که بیشتر از لحاظ مادی شاعر را تحت تاثیر و تقویت قرار می‌دهد. هرچند در مواردی شعرابی مثل فردوسی با اکراه بسیار دست به مدحی ظاهری زدند.

۱- (گفتار اندر ستایش سلطان محمود) در ۴۹ بیت در شاهنامه‌ی فردوسی:

جهان آفرین تا جهان آفرید	چنو مرزبانی نیامد پدید
چو خورشید بر چرخ بنمود تاج	زمین شد به کردار تابنده عاج

۲- (گفتار اندر ستایش شاه بودلف) در ۷۰ بیت در گرشاسب نامه:

کنون ز ابر دریای معنی گوهر	بیارم گل دانشش آرم بیــر
فزایم زجان آفرین شاه را	که زیباست مر خسروی گاه را

۳- (گفتار در مدح نصرت الدین ابوبکر محمد) در ۷۵ بیت در شرف نامه:

جهان پهلوان نصرت الدین که هست	بر اعدای خود چون فلک چیره دست
مخالف پس اندیش و او پیش بین	بد اندیش کم مهر و او بیش کین

۴- (گفتار در خطاب زمین بوس) در ۲۸ بیت در شرف نامه:

جهان خسروا زیر هفت آسمان	طرفدار پنجم تویی بی گمان
جهان را به فرمان چندین بلاد	ستون در توسط ذات العماد

۵- (گفتار اندر ستایش سلطان محمد) در ۹۵ بیت در بهمن نامه:

فزون گشته ده سال تا روزگار برآشفت بر نامور شه‌ریار
 سرتاجداران ملک‌شاه شاه از آن که که شد سوی آن بارگاه
 این سبک آغاز بندی در شاهنامه به طور کلی با تغییراتی چند بعدها در تمامی منظومه‌های حماسی رعایت شد و حتی در بعضی منظومه‌ها ابیات شاهنامه عیناً تکرار شد.

فردوسی موحد، خردگرا، حکیم، متدین به دین اسلام و مذهب تشیع است. از بی احترامی به خلفای نخستین می‌پرهیزد. حقوق دقیقی و دیگران را که پیش از او اقدام به سرودن شاهنامه کرده‌اند نگه می‌دارد. از لطف ایران دوستان برخوردار می‌شود و سرانجام ناگزیر کتاب را به محمود غزنوی تقدیم می‌کند. پس از فردوسی دیگر شعرا هر چه سرودند حماسه‌ای مصنوعی بود. شاید به جرأت بتوان گفت، شاهنامه و گرشاسب نامه و تا حدی شرف نامه انسجام بیشتری نسبت به دیگر حماسه‌ها داشتند. البته در آغاز بندی منظومه‌های حماسی موضوعات دیگری نیز مطرح شد که نشانگر نگرش مذهبی شاعر و گاه تمایل بیشتر او به دربار آن زمان بود که در این نوشتار سعی شد بیشتر مشترکات این ۱۰ منظومه با هم تطبیق داده شود.

نتیجه گیری

شاهنامه فردوسی اساس قیاس تمامی منظومه‌های حماسی است مرجعی است تمام و کمال که بسیاری از نویسندگان صاحبان منظومه‌های حماسی در سرایش منظومه‌های خود راه او را پوییده‌اند. بعضی مانند اسدی طوسی در آغاز منظومه‌های خود عیناً ویژگی‌های شاهنامه را لحاظ کرده‌اند و دسته‌ای دیگر سعی نموده‌اند محتوای داستانی شاهنامه را در منظومه‌هایشان لحاظ کنند. البته این مقاله چون در راستای مقایسه‌ی آغاز بندی ۱۰ منظومه‌ی حماسی است بیشتر این موضوع را مورد چالش قرار می‌دهد. اما نکته‌ی بسیار چشمگیر در نگاهی کاوشگرانه به آغاز بندی این منظومه‌های حماسی

بازتاب نگرش مذهبی سراینندگان آن است که به راحتی می‌توان تفکر اشعری و معتزلی در میان ابیات آغاز منظومه دریافت. جدای از منظومه‌هایی مثل حمله (حیدری نامه) در دیگر منظومه‌ها سراینده به راحتی افکار و اعتقادات خود را بروز نمی‌دهد. گویی فضای جامعه به گونه ایست که نگاه خاص مذهبی سراینده خیلی همسو با جریان مذهبی و عرف جامعه نیست همانگونه که در (شاهنامه‌ی استاد طوس) می‌بینیم یا (گرشاسب نامه‌ی اسدی طوسی)، در دیگر منظومه‌ها نیز مثل برزنامه، فرامرز نامه و جهانگیر نامه شاعر بی هیچ طول و تفصیلی پس از حمد خدا به اصل داستان وارد می‌شود که به عقیده‌ی نگارنده، این موضوع در مورد شاعر و جامعه او، روانشناسی و جامعه شناسی خاصی را نشان می‌دهد که در جای خود باید مورد بحث و بررسی قرار گیرد. اما آنچه از این پژوهش حاصل می‌شود این است هر چه از حماسه و آثار حماسی پس از شاهنامه‌ی فردوسی تألیف می‌شود گویی ثمری چند بود بر درختی تنومند و پر بار که هر چند شاخ و برگ و ثمر این درخت حماسه بر اثر مرور زمان رنگ باخت اما ریشه‌ی این درخت پر بار که حاصل تفکر و تدبیر بی نظیر استاد طوسی است تا جهان شعر و ادب برقرار است بر صفحه‌ی ادبیات ایران جهان خودنمایی می‌کند.

فهرست منابع

- ۱- اسدی طوسی، گرشاسب نامه، چاپخانه بروخیم، تهران، ۱۳۱۷
- ۲- ابوالقاسم فردوسی، شاهنامه، براساس چاپ مسکو، انتشارات سوره‌ی مهر، تهران، ۱۳۷۷
- ۳- ابن حسام، محمد بن حسام الدین، خلاصه‌ی خاوران نامه، تصحیح مرادی، نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۲
- ۴- ایران شاه ابن الخیر، بهمن نامه، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۰
- ۵- حمدالله مستوفی، ظفرنامه، تصحیح مهدی هدایتی، پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۰
- ۶- خواجوی کرمانی، سام نامه، تصحیح دکتر میترا مهرآباد، دنیای کتاب، تهران ۱۳۸۲
- ۷- دهخدا، علی اکبر، فرهنگ متوسط، به کوشش دکتر ستوده، دکتر مهرکی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵
- ۸- صفا، ذبیح الله، حماسه سرایی در ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۴
- ۹- عطایی رازی، برزنامه، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران ۱۳۸۲
- ۱۰- قاسم مادح، جهانگیرنامه، به کوشش دکتر سجادی، مقدمه‌ی دکتر محقق، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰
- ۱۱- میرزا محمد رفیع، متخلص به باذل، حمله‌ی حیدری نامه، تهران، کانون کتاب، ۱۳۵۷
- ۱۲- نظامی گنجوی، شرفنامه، تصحیح دکتر وحید دستگردی و سعید حمیدیان، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۸